

Juhász Gergely (Leuveni Katolikus Egyetem):

***Test és Lélek a korareformáció egzegézisében:
Feltámadás vagy a lélek hallhatatlansága?***

Több mint egy évtizede, amikor a licentiátusi szakdolgozatomat készítettem, melyben a Filippi levél 1,18-26 részét a szent páli eszkatológia tükrében vizsgáltam, átfogó tanulmányt készítettem a biblikus antropológia monista-dualista vitájának huszadik századi irodalmáról, különös tekintettel Szent Pál valamint az első századi pogány, zsidó és keresztény kortársainak felfogására. Szakdolgozatomban megállapítottam, hogy egy halhatatlan lélek létezéséről szóló, és testi halál és a világvégi parúziában esedékes test szerinti feltámadás között megvalósuló köztes állapotnak a hitéről szóló vita az elmúlt század egzegézisének egyik legvitatottabb kérdése volt. Minthogy nem találtam semmi ellenkezőre való utalást, arra a következtetésre jutottam, hogy egy alapvetőleg monista bibliai emberkép, melyben a test és a lélek az embernek két egymástól el nem választható aspektusa, és nem pedig összetevője, és amelyben tehát nincs helye egy köztes állapotnak, amelyben az *anima separata* a testi halál bekövetkezte és a feltámadás között leledzik, csupán a *Religiongeschichtliche Schule*-hoz tartozó szerzők műveiben, illetve azt követően jelenik meg először a szakirodalomban. Más szóval, az a gondolat, hogy egy állítólagos monista zsidó emberképből, csak a dualista görög filozófia hatására fejlődik lassan ki az a dualista emberkép, amelyet középkori skolasztikusok aztán összefüggő rendszerrel dolgoznak ki, és amelyet a IV. Lateráni Zsinat 1215-ben hivatalosan is megerősít, a modern egzegézis szülötte.

Nagy volt tehát a meglepetésem, amikor a tizenhatodik századi bibliafordításokat és a korabeli egzegézist tanulmányozva ugyanezt a gondolatot találtam a híres angol reformátor és bibliafordító, William Tyndale írásaiban. Sőt, amikor a kérdést jobban megvizsgáltam, meg kellett állapítanom, hogy a kérdés a Reformáció korában szintén az élesen vitatott kérdések közé tartozott.

Valójában a halhatatlan lélek létezésébe vetett hit megkérdőjelezése már Luther megjelenése előtt is felmerült, bár ekkor még a filozófusok körében. A Reformáció hajnalán ugyanis Marsilio Ficinonak, az olasz reneszánsz legbefolyásosabb és legkiemelkedőbb filozófusának az írásaira merült fel a kérdés a Reformáció hajnalán. Ficino a *De animarum Immortalitate*, 1482-ben Firenzében megjelent művében a lélek halhatatlanságát keresztény köntösbe öltöztetett, valójában neo-platonista érvekkel próbálta alátámasztani. S bár Ficino azt vallotta, hogy a halál a bebörtönzött lélek szabadulását hozza el, szintén hitt a test szerinti feltámadásban, melyet az Egyház tekintélye alapján fogadott el. De neo-platonista emberképét harminc évvel később Pietro Pomponazzi nyíltan megkérdőjelezte. A *Tractatus de immortalitate animae* című, 1516-ban Bolognában, megjelenő munkájában Pomponazzi tagadta Ficino érveit, és elvetette azt a gondolatot, hogy a lélek halhatatlanságát racionális érvekkel lehetne bizonyítani. Következésképpen Pomponazzit eretneknek nyilvánították, és a könyvét nyilvánosan elégették. Pomponazzi a következő évben álláspontját még részletesebben fejtette ki az *Apologia Petri Pomponatii* (1517) c. pamfletben, majd két évvel később a *Defensorium adversus Augustinum Niphum* (1519) c. írásában. Pomponazzi azt vallotta, hogy a halhatatlan *intellectus agens* egy

és ugyanaz minden emberben, és ő ezt Istennel azonosította. Az emberi gondolkodásért felelős lélek azonban az ő szemében azonos volt az érzésekért felelős emberi fakultásért, és következményképpen halandó. A halál megfosztja az emberi lelket a testtől, melytől létezésében függ. Ennek megfelelően nem képes további cselekvésre, és el kell, hogy pusztuljon a testtel együtt. Pomponazzi szintén tagadta a csodák létezésének lehetőségét, valamint az ima és az ereklyék hatásosságát.¹ Azt állította, hogy ezek mindössze emberi kitalálmányok, amelye célja az erkölcsi rend betartatása. A „kettős igazság” elvére alapozva azonban úgy vélte, hogy állításai csupán a filozófia területén igazak, de hamisak a teológia világában. Tanítását az Ötödik Lateráni Zsinat (1512-1517) elítélte, és megerősítette a lélek halhatatlanságát, mint a Katolikus Egyház hivatalos tanítását.²

Luther Márton megjelenésével a kérdés nagyobb jelentőséget nyert. Luther kezdetben csupán a búcsúcédulák gyakorlatát kérdőjelezte meg, és sem a Tisztítótűz tanítását, sem pedig a lélek halhatatlanságát nem kérdőjelezte meg. Amint azonban egyre jobban haladt bibliafordításával és egyre több bibliamagyarázata jelent meg, egyre inkább arra a meggyőződésre jutott, hogy a tisztítótűznek és a szentek közbenjárásának a gondolata a keresztény tanítás kései fejlődése folyamán jelentek csak meg, és hogy mindenféle bibliai megalapozást nélkülöznek. A német reformátor a halottak sorsáról szóló hivatalos tanítást is kritika alá vonta. Egy 1522. január 13-án Wittenbergből írt levelében, amelyet tudós barátjának, Nicholas von Amsdorf (1483-1565) kanonoknak címzett, Luther első alkalommal tárgyalja a lélekalvás gondolatát.³ Itt azt írja, hogy kész elfogadni azt a gondolatot, hogy az igazak lelke az Utolsó Ítélet napjáig egy ismeretlen helyen alszik.⁴ Legalábbis erre utal 2 Sám 7,12 (amely Vulgata olvasatában így hangzik: *dormiunt cum patribus suis*), állította Luther. De ha Szent Pál (2 Kor 12,2) elragadtatását, vagy Mózes (Deut 35,5-6) és Illés (2 Kir 2,11) mennybemenetelét nézzük, akkor nem biztos, hogy minden lélek ilyen alvó állapotban leledzik. Az utóbbi két ószövetségi alak megjelenése a Tábor hegyi színeváltozáskor, ugyanis (Matt 17,3), akárcsak a szegény Lázár és a gazdag emberről szóló jézusi példabeszéd Szent Lukács evangéliumában szemmel láthatólag ellentmond a lelkek illetően való halál utáni alvásának. Ezért Luther azt vallotta, hogy nem világos, hogy mi Isten mit tesz a lélekkel, amikor elválik a testtől.⁵ Ugyanígy kérdéses, hogy vajon a kárhozottak rögtön haláluk pillanatában megkezdik már a büntetésüket, vagy csak a világ végén, de elképzelhető, hogy ők is érzéketlen álomba merülve alszanak a Jézus Második Eljövételének bekövetkeztéig.⁶ Mindenesetre a tisztítótűz hagyományos

¹ M. PINE, *Pomponazzi and the Problem of "Double Truth,"* in *The Journal of the History of Ideas* 29 (1968), 163-176, p. 163.

² During Session VIII (1513), the council fathers condemned all that held the soul to be mortal: *Damnamus et reprobamus omnes assertentes animam intellectivam mortalem esse.* Cf. P.O. KRISTELLER, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1964, p. 47. On the history of the Fifth Lateran Council see: C. STANGE, *Luther und das fünfte Laterankonzil*, Gütersloh, Bertelsmann, 1928; N.H. MINNICH, *The Fifth Lateran council (1512-17). Studies on Its Membership, Diplomacy and Proposals for Reform*, (Variorum Collected Studies Series, 392), Aldershot, Variorum, 1993.

³ M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, B. II (1520-1522), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1931 [further abbreviated as *WA BW II*], pp. 422-424.

⁴ "Proclive mihi est concedere tecum in eam sententiam, iustorum animas dormire ac usque ad iudicii diem nescire, ubi sint" (*WA BW II* (n. 3), p. 422).

⁵ "Quis enim novit, quomodo Deus agat cum animabus separatis?" (*WA BW II* (n. 3), p. 422).

⁶ "Veresimile autem, exceptis paucis omnes dormire insensibiles" (*WA BW II* (n. 3), 422).

értelmében vett tagadása (amely logikus következménye a lélekalvának) nem számíthat eretnek gondolatnak, állította Luther.⁷ A Tisztítóűz ugyanis nem hely, hanem a büntetés által való tisztulás állapota, írta levelében.⁸

A szegény Lázárról és a gazdagról szóló 1522-es és 1523-as prédikációiban Luther azt hangsúlyozta, hogy Ábrahám keble nem a testi valóságra vonatkozik (hiszen Ábrahám teste Kánaánban eltemetve nyugoszik, és a lelkének nincsen keble), hanem Isten áldására vonatkozik, amely a Gen 22,18 szerint Ábrahámon keresztül fog megvalósulni: „Utódaid által nyer áldást a föld minden népe.”⁹ Ezért azok, akik Krisztus eljövetele előtt igaz hitben hunytak el, Ábrahám kebelére kerültek, ami azt jelenti, hogy Isten megőrzi őket az Ítélet napjáig, mint ahogyan az ember keblében megőrzi becses kincsét. Ez alól csupán azok számítanak kivételnek, akik már Krisztus halálakor feltámadtak (Matt 27,52).¹⁰ Egy későbbi beszédében azonban Luther már azt vallotta, hogy mindenki Ábrahám kebelére kerül, amit az Evangélium metaforájaként kell érteni.¹¹ Azonban ha Ábrahám keble Isten ígéretere vonatkozik, amelyben az üdvözülendők pihennek, tartatnak és megőriztetnek a világ végéig, akkor a pokol, ahol a példabeszéd gazdag embere leledzik, Isten ígérének a hiányára kell, hogy vonatkozzék, amitől a hitetlenek a világ végezetéig meg lesznek fosztva.¹² Na mármost felvetődik a kérdés, írta Luther, hogy a gazdag ember vajon a világ végezetéig kell-e, hogy szenvedjen. Ez fogas kérdés, állította a német reformer, amelyre nem könnyű megfelelni. De a túlvilágon nem létezik idő, állította Luther, ezért minden úgy tűnik, mintha egy szempillantás alatt történne (cf. 2 Pét 3,8).¹³ Ennek következtében a gazdag embernek olybá tűnhetett, hogy minden egy szempillantás alatt lezajlott, és amikor felnyitott a szemét, már a világvégén találta magát.¹⁴ Luther szerint tehát nem lehet megmondani, hogy vajon a gazdag ember

⁷ “Non enim, si neges purgatorium, haereticus es” (*WA BW II* (n. 3), p. 422).

⁸ *WA BW II* (n. 3), pp. 422-23.

⁹ M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. B. X/3 (Predigten 1522), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1905 [further abbreviated as *WA X/3*], p. 191. M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, B. XII (Reihenpredigt über 1. Petrus 1522; Predigten 1522/23; Schriften 1523), Weimar, Hermann Böhlhaus, 1891 [further abbreviated as *WA XII*], pp. 595-596.

¹⁰ “Also sind alle Vetter für Christus gepurt ynn den schoß Abrahe gefaren, das ist sie sind am sterben mit festem glawben an dißem spruch Gottis blieben und ynn das selbige wortt entschlaffen, gefasset und bewartet als ynn eynem schoß, und schlaffen auch noch drynnen biß an den iungsten tag, außgenommen die ßo mit Christo sind schon aufferstande, wie Mattheus schryebt am 26. [*sic*] Capitel [vere 27,52]” (*WA X/3* (n. 9), p. 191).

¹¹ “Derhalebn dise schoß ist das Ewangelium, die verhaissung die dem Abraham geschehen ist, da müssen wir alle hynein, wenn ich unnd ein yeglicher Christ sterben muß, so muß er die augen zuthun und allain an gottes wort hangen und got vertrauen, das er unns auff nemen werdt” (*WA XII* (n. 9), p. 596).

¹² “Denn gleych wie Abrahams schoß Gottis wort ist, darynnen die die glawbigen rugen, schlaffen, und bewaret werden biß an den iungsten tag, Also muß yhe widderumb die helle syen, da Gottis wort nicht ist, darynnen die unglewbigen durch den unglawben verstossen sind biß an iungsten tag: Das kan nicht anders den eyenn leer, unglewbig, sundig, böße gewissen seyn” (*WA X/3* (n. 9), p. 192).

¹³ “Denn hie muß man die zeyt auß dem synn thun unnd wissen, das ynn yhener welt nicht zeyt noch stund sind, Bondern alles eyn ewiger augenblick, wie Sanct Petrus am zweyten Pet: am zweyten sagt” (*WA X/3* (n. 9), p. 194).

¹⁴ On atemporality after death in Luther’s eschatology see: R.B. BARNES, *Prophecy and Gnosis. Apocalypticism and the Wake of the Lutheran Reformation*, Stanford, CA, Stanford University Press, 1988, pp. 36-37.

jelenleg is a pokol kínjaitól szenved, és hogy a világ végéig szenvedni is fog.¹⁵ Egy későbbi prédikációjában Luther megismételte a túlvilági lét időnkívülségét, azt állítva, hogy a feltámadáskor, Ádám és az ősatyák úgy fogják magukat érezni, mintha egy fél órával azelőtt még életben lettek volna.¹⁶

1525-ra Luther már nyíltan vallotta a lélekalvás gondolatát. A János 8,51-et (“Bizony, bizony, mondom nektek: aki megtartja tanításomat, az nem ízleli meg a halált örökre.”) magyarázva egy böjti postillájában Luther különbséget tett a meghalás (*sterben*) illetve a halál meglátása vagy megízlelése (*den tod sehen oder schmecken*) között.¹⁷ A hívők, annak ellenére, hogy nekik is meg kell halniuk, nem fogják meglátni vagy megízlelni a halált, állította Luther, mert ők Krisztus igéjéhez tartoznak. A hitetlenek azonban megízlelik a halált, azaz a halál keservét, hatalmát és uralmát, amely az örök halált és a poklot jelenti, mert ők nem tartották meg Krisztus szavát.¹⁸ Luther számára az ember végső sorsa, azaz a halál és a pokol egyfelől, illetve feltámadás és a menny másfelől, csupán a végpontjai annak a folyamatnak, amelyet már a földi életben elkezd minden ember. A keresztény ember már földi élete során megmenekül a haláltól és a pokoltól, így ha meg is hal, élni fog, állította Luther (Jn 11,25), hiszen nem fog emlékezni a feltámadáskor az időn kívüli alvására.¹⁹ Az Írás a halált „álom”-nak hívja, és amint az alvó ember a felébredéskor nincs azzal tisztában, hogy álma közben mi minden történt, ugyanúgy az igaz is a világvégén bekövetkező feltámadáskor úgy fog életre kelni, hogy nem is veszi észre, hogy átesett a halálon.²⁰ Egy évvel később (1526), azt írta, hogy a Préd. 9,5 („Az élők ugyanis tudják, hogy meg fognak halni, de a holtak nem tudnak semmit, és jutalmuk sincs már; hisz még nevük is feledésbe merül, amelyet szereztek maguknak.”) a Szentírás legdöbbenetesebb igéje, amely azt mutatja, hogy holtak alszanak, és semmit sem tudnak az evilági dolgairól.²¹ Ez pedig, teljesen ellentmond a szentek közbenjárásának illetve a tisztítóútz kitalálásának, vallotta Luther.

Végezetül, 1534. április 6-án, húsvéthétfőn tartott prédikációjában, Luther azon tűnődött, vajon mit idézhetett Jézus Mózesről az emmauszi tanítványoknak (Lukács 24,27) az Emberfia szenvedésére és feltámadására vonatkozólag.²² Egy lehetséges

¹⁵ *WA* X/3 (n. 9), p. 194.

¹⁶ “Und wenn man auffersteen wirt, so wurde es Adam und den alten vetern werden, gleich als weren sie vor einer halben stundt noch im leben gewest. Dört is kain zeyt” (*WA* XII (n. 9), p. 596).

¹⁷ M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*. B. XVII/2 (Fastenpostille 1525; Roths Festpostille 1527), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1927 [further abbreviated as *WA* XVII/2], p. 234.

¹⁸ “Also das man den tod schmecken wol mag heysen die kraft und macht odder bitterheyt des tods, ia es ist der ewige tod unde die helle” (*WA* XVII/2 (n. 17), pp. 234-235).

¹⁹ *WA* XVII/2 (n. 17), p. 235.

²⁰ “Drumb heyst auch der tod ynn der schrift eyn schlaff. Denn gleich wie der nicht weys, wie yhm geschicht, wer eynschlefft und kompt zu morgen unversehens, wenn er aufwacht. Also werden wyr plötzlich aufferstehen am Jüngsten tage, das wyr nicht wissen, wie wyr ynn den tod und durch den tod komen sind” (*WA* XVII/2 (n. 17), p. 235.)

²¹ *WA* XVII/2 (n. 17), p. 147.

²² “Ego optarem, das man mocht wissen, quales scripturas hab gefürt ex Mose et propheteis, quibus rntzundt und gefürt corda et uberzeugt, quod mußt triden, resuregere et in nomine eius praedicari remissio peccatorum, wrl man doch so gar wenig in Nost findt, als trst sich ansthen, quod tale nihil in Mose sthrt” (M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, B. XXXVII (Predigten 1533–1534), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1910 [further abbreviated as *WA* XXXVII], p. 363).

válasz, a Máté 22,32-ben jegyzett igé, amelyet Krisztus még földi élete során a szadduceusokkal folytatott párbeszédében igé az feltámadás bizonyosságául.²³ Isten nem a nem-létezők Istene, tehát Ábrahám, Izsák, Jákob és a többi ószövetségi próféta Isten szemében kell, hogy éljenek, mert Isten azt mondta Mózesnek, hogy az Ő neve „Ábrahám Istene, Izsák Istene, és Jákob Istene” mindörökre (Exod 3,15).²⁴ De ez az élet Isten szemében, a feltámadás, már a földön elkezdődik, állította Luther a 2 Kor 4,12 alapján („bennünk tehát a halál működik, de tibennetek az élet”) a következő napi beszédében.²⁵ S bár Pál lelki értelemben beszél a feltámadásról, a test és a vér valóságosan fog föltámadni az Ítélet napján, hiszen ezt az ígéretet kapta valamennyi hívő, és ez a végső reménye valamennyiünknek (cf. Róm 8,11).²⁶ Luther szintén figyelmeztette híveit, hogy a Krisztussal való lelki értelemben (*geistlich*) vett meghalás, eltemetés és feltámadás nem jelentheti a test és fizikai valóság megvetését.²⁷ A fentiek alapján nyilvánvaló, Jézusnak a szadduceusokhoz intézet

²³ “Accepit *das gemeynste wort*, quod Iudaei habebant: ‘Ego deus Abraham.’ Ista optime noverunt, fuit communissimus textus” (WA XXXVII (n. 22), p. 365).

²⁴ “Quid *schruff* Christus drauf? Sadducei non de spiritu, angelis. Ibi Christus facit Mosen *schr* und *rdn*, qui cecus &c. quid? deus est Abraham, Iacob, & *das sagt* Moser. Num putatis deum, qui sit mortuus? si est deus, oportet vivere, qualis &. Si est deus, Abraham oportet vivat, et tamen mortuus. Sic Isaac, *Jacob muß leben*, et tamen omnes mortui et sepulti. Si deus et omnium prophetarum, oportet sint vivi, quia deus non est rei, quae non est. Qualis est deus, oportet sit deus huius, quod est. Ideo Abraham, qui est in terris, oportet sit. Coram oculis sunt mortui, Sed in oculis dei vivi. Ideo dicit: ‘Hoc nomen meum in *ruwigkeit*’” (WA XXXVII (n. 22), p. 365).

²⁵ “Dicit ergo Paulus: sic est resurrectio *grthn*, tam efficax *ist* *sein*, quod in vobis operetur, *das ir auch auffrsteht*, etiam hic in terris, et hic mori, ut dicit: ‘mortui,’ ‘et vita vestra’ &c. *Ist nu rcht*, quod mortui et resurrexistis, *id scht drauff*, *wir ir lebt*, *thut*, *rcht*, tum in vobis invenientis, an vera et efficax in vobis, ut non sit resurrectio *mit worten*, sed vivens, quam sentitis in vobis et *brwist*. Qui nondum cum Christo *auffrstandn*, *den ist Christus noch nicht auffrstandn*, quanquam pro sua persone, tamen mihi et tibi nisi et ipse moriar et resurgam” (WA XXXVII (n. 22), p. 368).

²⁶ “Ideo docet Paulus, ut quisque Christianus, si verus est Christianus, *ist tod sein und leben*, *gestorben* et cum Christo, sepultus et *auffrstandn* et in gloria *turn* vel non, *Das ist bestlossen*, *da ligt dir prob*, *ob wir cum Christo auffrstandn*, an eius resurrectio efficax, *ist wort* vel opera &c. Quomodo resurgemus vel quod mortui, et tamen vivimus? Oportet hic esse, vel sumus Christiani. Ista verba pseudapostoli intellexerunt *id gar*, quod negarent corporis resurrectionem: qui credit in Christum, ille resurgit, et sic impletur in quodlibet Christiano &c. *haben eben* ex eius verbis *grschten* contra resurrectionem mortuorum novissimo die. Nos intelligere debemus, ut Paulus intellexit et seipsum statim exposuit. Loquitur de spirituali resurrectione, *denn ist wir gristlich*, Si cum carne et sanguine in extremo die *sollen auffrstehen*, tum oportet hic *gristlich auffrstandn sein*. Ro. ‘Spiritus, qui Christum’ &c. Et corpora *sterblich erwerthen umb des willen*, quod intus vos excitavit *und from und srig gmarcht*, Quando anima *auffrstandn*, i.e. vivificata, tum in extremo die spiritus sanctus illud corpus, quod *herberg* resurgentis spiritus, *auch mit* &c. Denn *geist* ist hie auf erden lebendig und *auffrstandn* i.e. anima est gerecht a sunden, Ideo *dir hüt* *ist er nach* ex terra, quia fuit hospes et *wird des selbigen auffstandn grist*, qui in terris hic in eo habitavit. Sic *ist brude zusammen*” (WA XXXVII (n. 22), p. 368).

²⁷ “Nam si Christiani, *ist gristlich begraben sein* cum Christo et contra. *Nu waf heist denn das? Ich ist gestorben sein und lebendig sein* et per hoc *brwist*, quod *betracht*, quod supra &c. Num non edendum, bibendum, num non agricolandum? Num *im grab strecken* et nihil omnino facere et dicere, num nos mortui? *Auff rden arker*, *wisn*, *tur*, *frber*, *grit*, *guldern*, *haut*, *hoft*, *wrib*, *kind*, num ista omnia omittenda et nos *abgestorben*? Cur ergo dicis, quod non quaerendum, quod in terris, sed quod supra? Paulus postea se declarat, ut intelligatur, ne quis *er mirr*, quid *auff rden* &c. Nam Christus est nobiscum etiam in terris Matth. 28. Et baptismus est in terris et Sacramentum, Euangelium, quod corporaliter praedicatur. *Sind alle* sua, X praecepta, in quibus, uet eum pro deo &c. Hoc vocat in terris, non creaturam, de hoc non loquitur hic. Non de coelo

szavainak a Luther szerinti spirituális magyarázata jelentősen eltér a keresztény teológia hagyományos érvelésétől, amely erre a jézusi kijelentésre alapozva bizonyította a lélek halhatatlanságának fogalmát. Mennél tovább vizsgálta Luther a halál utáni lét kérdéseit, annál inkább arra a következtetésre jutott, hogy a lélek a másvilágon alvó és érzéketlen állapotban leledzik a világ végéig. Ennek megfelelően azt is javasolta, hogy a temetőket a városok forgalmas, nyüzsgő központjától távol, a lelkek alvását biztosító csöndes, nyugalmas helyre telepítsék.²⁸ Luther számára nem lélek halhatatlansága, hanem kizárólag a halottak feltámasztása az igazi és jellegzetesen isteni tett, amelyben mindenkinek része lesz a világ végén.²⁹

Luther tanításának terjedésével egyidejűleg nőtt az ellenállás is Európa szerte. Angliában, hogy csak néhányat említsünk, VIII. Henrik király, Fisher Szent János püspök, a cambridge-i egyetem kancellárja és Mórus Szent Tamás, a király Lord kancellárja ragadtak tollat a „Lutheri pestises szekta” terjedésének megakadályozására. Az utóbbi, Morus Tamás már korábban is bizonyosságát adta a halál utáni lét iránt mutatott érdeklődésének. *Utópia* című, 1516-ben Leuvenben Dirk Martens által nyomtatott művében Morus azt írja, hogy bár Útopus király országában a szabad vallásgyakorlatot törvényben biztosított, egy figyelemre méltó kivételt azonban tett. Mégpedig azt, hogy senki sem fajulhat a lélek halhatatlanságának tagadásáig azt állítva, hogy a lélek a testtel együtt megszűnik létezni a test halálakor. Az ilyen emberek ugyanis aláássák az közerkölcsöt és a társadalmat, mert törvénynélküliséget propagálnak az által, hogy elveszik a halál utáni büntetés vagy jutalom lehetőségét. Ennek megfelelően Utópia lakói számúzték az ilyen emberek, írta Morus.³⁰ A kérdés a mű megjelenésekor nyilvánvalóan csak filozófiai

et terra ut creata, Non de homine, ut habet animam, corpus, 5 sensus, *wir tr rrrrit*, *Daf ist alf a deo creata et omnia bona, quae dicit &c. De his non loquitur. Sed is est terrenus homo, qui est sine deo, non agnoscit a deo dari, nihil habet, et non curat, sed rationem, *synn*, sine verbo, *unrrtrurjt*” (WA XXXVII (n. 22), p. 368).*

²⁸ For Luther’s reasons for suggesting extra mural burial places see: C.M. KOSLOFSKY, *Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*. (Early Modern History: Society and Culture), New York, St. Martin’s, 2000, pp. 48-49.

²⁹ M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, B. XXX/1 (Katechismuspredigten 1528; Großer und Kleiner Katechismus 1529), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1910, p. 250; M. Luther. *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe*, B. XXVI (Vorlesung über 1. Timotheus 1528; Schriften 1528), Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1909, p. 509. Cf. U. ASENDORF, *Eschatologie bei Luther*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1967, p. 287; P. ALTHAUS, *Die Theologie Martin Luthers*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1962, p. 349.

³⁰ “Itaque hanc totam rem in medio posuit, & quid credendum putaret liberum cuique reliquit. Nisi quod sancte ac seuere uetuit, ne quis usque adeo ab humanae naturae dignitate degeneret, ut animas quoque interire cum corpore, aut mundum temere ferri, sublata prouidentia putet. atque ideo post hanc uitam supplicia uitijis decreta, uirtuti praemia constituta credunt. contra sentientem, ne in hominum quidem ducunt numero, ut qui sublimem animae suae naturam, ad pecuini corpusculi uilitatem deiecerit, tantum abest ut inter ciues ponant, quorum instituta, moresque (si per metum liceat) omnes, floccifaturus sit. Cui enim dubium esse potest, quin is publicas patriae leges, aut arte clam eludere, aut ui nitatur infringere, dum suae priuatim cupiditati seruiat, cui nullus ultra leges metus, nihil ultra corpus spei superest amplius” (Thomas More, *De Optimo Reipublicae Statu deque Nova Insula Utopia*, [Leuven], Theodoric Martin, [1516]; critical edition: Thomas More, *The Yale Edition of the Complete Works of St. Thomas More*, vol. IV (Utopia), ed. by J.H. Hexter, New Haven, CT, Yale University Press, 1965, pp. 220-222). Besides the belief in the immortality of the soul, the belief in divine Providence is also regarded as non-negotiable by the Utopians. It should be pointed out, however, that the standpoints of the Utopians (e.g. with regard to religious freedom) do not necessarily reflect More’s own opinion.

jelentőséggel bírt, és az angol humanista elitélő véleménye minden kétséget kizáróan Pietro Pomponazzi műveinek és a korabeli olasz reneszánsz filozófiai irodalomban a lélek természetes halandóságáról vagy halhatatlanságáról folytatott vitának a hatására született.³¹

Luthernek a lélekalvásról szóló tanításával azonban a kérdés új megvilágításba került. 1528 Morus kiadta a *Párbeszéd az eretnekségekről* c. művét, amelyben egy fiktív beszélgetés zajlik a lutheri tanításokkal szimpatizáló Küldönc és a szerző között.³² A II. könyv 8. fejezetében Morus a Küldöncnek a szentek közbenjárása ellen felvetett érveit válaszolja meg. Az ortodox tanítás védelmében a szerző bibliai érveket sorakoztat fel, hogy protestáns vitapartnerei módszertanához alkalmazkodják. A szentek, akiket a mennyei szeretet tölt el, igenis közbenjárhatnak az élőkért, állította Morus, mert még Jézus példabeszédében is azt látjuk, hogy a gazdag ember, annak ellenére, hogy a pokolban van, a családtagjaiért eseng, merő evilági szeretetből. (Lukács 16,19-31).³³ Ha tehát a szentek lelke életben vannak a halálon túl, akkor ők is kell, hogy imádkozzanak az élőkért. És azt, hogy ők valóban élnek, Krisztusnak a szadduceusokhoz intézett szavaiból tudjuk, hiszen ott Jézus Istent az élők és nem halottak Istenének nevezi. (Matt 22,32 par).³⁴ A *Párbeszéd* utolsó könyvében Morus újra visszatér a kérdéshez (IV,2), amikor Luther tévedéseit sorolja fel. Luther tagadja a szentmise kegyelemközvetítő erejét, a szentek közbenjárását, a Tisztító tűz létezését, és a lelkek világ végezetéig történő alvását hirdeti, bírálta Morus a német reformert.³⁵ Továbbá, állította Morus, Luther szektája saját maga az oka mindannak a rosszindulatnak, aminek ki vannak téve. Kitűnő bizonyíték erre a predestináció tanítása a lélekalvással egybekapcsolva, amely Morus szerint az erkölcsstelenség

³¹ A.H. DOUGLAS, *The Philosophy and Psychology of Pietro Pomponazzi*, Cambridge, Cambridge University Press, 1910, [facsimile reprint Hildesheim, Olms, 1962]; E. GILSON, *Autour de Pomponazzi: Problématique de l'immortalité de l'âme en Italie au début du XVIe siècle*, in *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge*, 36 (1969), pp. 163-279; E. KESSLER, *The Intellectual Soul*, in C.B. SCHMITT, Q. SKINNER, E. KESSLER & J. KRAYE (eds.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, pp. 485-534.

³² Thomas More, *A dialoge of syr Thomas More knyghte: one of the counsayll of oure souerayne lorde the kyng & chauncellour of hys duchy of Lancaster. Wherin be treatyd dyuers maters/ as of the veneration & worshyp of ymagys & relyques/ prayng to sayntys/ & goyng o[n] pylgrymage. Wyth many othere thynghys touchyng the pestylent secte of Luther and Tyndale/ by the tone bygone in Saxony/ & by the tother laboryd to be brought in to Englund*, 1529, critical edition published in Thomas More, *The Yale Edition of the Complete Works of St. Thomas More*, vols. VI/1-2, ed. Thomas M.C. Lawler, G. Marc'hadour and R.C. Marius, New Haven, CT, Yale University Press, 1981 [hereafter abbreviated as *CWTM* VI/1 and VI/2].

³³ “yf ye the ryche man that lay in hell/ had yet not onely for fere of encrease of his owne punysshment/ by his brothers dampnacyon growyng of his euyll ensample in synne/ but also of carnall loue & fleshly faouour towardses his kynne (whiche fleshly affeccyon beyng without grace of vertue may peraduenture stande with ye state of dampnacyon) had a cure & care of his fyue brethrene/ were it lykely that sayntes than beyng so full of blessed charyte in heuyn/ wyll nothyng care for theyr brethrene in Cryst/ whom they se here in this wretched worlde?” (*CWTM* VI/1 (n. 32), p. 212).

³⁴ “And as lytell doubt/ but that they be alyue/ if god be theyr god/ as he is in dede/ and he not the god of ded men but of lyuyng/ as our sauour sayth in ye gspell” (*CWTM* VI/1 (n. 32), p. 212).

³⁵ “For he techeth also yt the masse auayleth no man quyck nor dede/ but onely to ye preste hym selfe. [...] Item he techeth that there ys no purgatory. Item that all mennys soulys lye still & slepe tyll the daye of dome. Item that no man sholde pray to sayntes nor sette by any holy relyques nor pylgrymagys/ nor do any reuerence to any ymagys” (*CWTM* VI/1 (n. 32), pp. 354-355).

melegágya.³⁶ Luther követői minden rosszat Istennek tulajdonítanak, amikor a predestinációt vallják, állította az angol író, és ennek megfelelően nem törődnek a kárhoyattal, mert úgy vélik, hogy az ítélet nem fogja őket érinteni, legalábbis egy jó ideig.³⁷ Nyilvánvalóan a mű megjelenésének korai dátuma (amikor még Luther nem dolgozta ki részletesen a lélekalvász tanát), és Luther német nyelvű írásainak első kézből származó ismeretének a hiánya a magyarázat arra, hogy miért kap az olvasó torzképet a lutheri tanításról, hiszen az angol szent mindig nagy súlyt fektetett ellenfelei álláspontjának pontos bemutatására.

Morus nemcsak Luthert, de William Tyndale-t, az angol bibliafordítót is bírálta annak 1526-ban kiadott, lutheránus újszövetség-fordításáért. Tyndale, aki Luther tanítását a maga hitéhez valóban nagyon közelállónak érezte, önkéntes antwerpeni száműzetése során irodalmi vitába bocsátkozott neves honfitársával, és 1528-ban megjelentette a *Válasz Morus Tamás Párbeszédére* c. munkáját. Tyndale, aki meg volt győződve, hogy a szentek tisztelete a legmesszebb menőig bibliátlan, és ezért eretnakség és bálványimádás, semmi fáradságot sem sajnált, hogy megcáfolja Morus Tamás érveit. Jézusnak a Szadduceusokhoz intézett szavainak a Morus szerinti magyarázat nem helyes, állította Tyndale, és a kancellár „ellopja Krisztus érvét, amivel ő a feltámadást bizonyította.”³⁸ Sőt, Tyndale szerint, Morus szavai érvénytelenítik Krisztus érvelését, hiszen Krisztus a szavaival a feltámadás valóságát akarta bizonyítani, és ezért azt bizonyítja, hogy Ábrahámnak fel kell támadnia.³⁹ De a lord kancellár olvasatában a szöveg pont a feltámadás szükségességét cáfolja, mert Morus szerint az üdvözült lelkek már most a Mennyben vannak, magyarázta Tyndale.⁴⁰ De ha valóban így lenne, érvelt tovább a protestáns író, akkor Pálnak az 1 Kor 15-ben található bizonyítéka, ti., hogyha nincs feltámadás, akkor minden embernél száanalomra méltóbbak vagyunk, fabatkát sem ér.⁴¹ Itt a földön „nincs igazi öröm, csak szomorúság, törődés, és elnyomatás,” magyarázta Tyndale Pál szavait, és ezért,

³⁶ “What harme shall they care to forbare/ that byleue Luther/ that god alone wythout theyre wyll worketh all the myscheyf that they do them selfe? What shall he care how longe he lyue in synne/ that byleueth Luther/ that he shall after thys lyfe neyther fele well nor yll in body nor sowle tyll the daye of dome? Wyll not he trowe you saye as the Welsheman sayde?” (CWTM VI/1 (n. 32), p. 373).

³⁷ “And yf they shall be dampned/ yet they say yt shall be long or they fele it. For Luther sayth that all soules shall slepe and fele neyther good nor bad after thy lyfe tyll domes day. And than they that shall be dampned/ shall be dampned for such euyll dedys/ as god onely forced and constreyned them vnto but as a ded instrument/ as a man heweth with an hachet” (CWTM VI/1 (n. 32), p. 377). In his *Confutation of Tyndale's Answer*, More will make again several mentions of Tyndale's and Luther's adherence to soul sleep: Thomas More, *The Yale Edition of the Complete Works of St. Thomas More*, vol. VIII/1 (The Confutation of Tyndale's Answer), ed. L.A. Schuster, R.C. Marius and J.P. Lusardi, New Haven, CT, Yale University Press, 1973, pp. 288, 626, 796.

³⁸ “Stealth away Christes argument where with he proueth the resurreccion.” Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge made by Uvillyam Tindale*, Antwerp, Symon Cock, July 1531, sig. I8^v (Critical edition: William Tyndale, *An Answere vnto Sir Thomas Mores Dialoge*, ed. A.M. O'Donnell & J. Wicks, (The Independent Works of William Tyndale 3), Washington DC, Catholic University of America Press, 2000 [hereafter abbreviated as *IWWT* 3], p. 117).

³⁹ Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge*, (n. 38) sig. I8^v (*IWWT* 3 (n. 38), p. 117).

⁴⁰ Vö. Tyndale szarkasztikus megjegyzését: “I deny christes argument and saye with More/ that Abraham is yet aliue/ not because of the resurreccion/ but because his soule is in heuen” (Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. I8^v (*IWWT* 3 (n. 38), p. 117).

⁴¹ Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. I8^v (*IWWT* 3 (n. 38), p. 117).

amennyiben nem támadunk fel, minden szenvedés hiábavaló.⁴² Amennyiben Morusnak igaza lenne, vallotta Tyndale, akkor Pál érvelése értelmetlen lenne, hiszen akkor hiába nem lenne test szerinti föltámadás, nem lennénk mindenkinél szájalomra méltóbbak, hiszen a lelkünk azért a mennyei örömben részesülhetne a halálunk után.⁴³ De mindenesetre furcsa dolog, írta Tyndale, hogy Pál nem említi ezt a tesszalónikai híveknek írt vigasztalásában, amikor is a halottak halál utáni sorsát tárgyalja.⁴⁴ Tyndale felfogásában ugyanis a lélek halhatatlansága, pontosabban a léleknek a halál utáni azonnali üdvözülése a test szerinti feltámadást fölöslegessé teszi.⁴⁵ Számára szemmel láthatólag a két lehetőség, azaz a test szerinti feltámadás és a léleknek a halál utáni azonnali mennybe menetele kölcsönösen kizárja egymást.

Művének utolsó részében visszatért a lélekalvás témájára. Amint láttuk, Morus bírálta azt a lutheránus tanítást, hogy a lelkek a világ végezetéig alszanak.⁴⁶ Tyndale nem tagadta Morus vádját. Helyette megismételte, hogy a Lord Kancellár azáltal, hogy az elhunytak lelkét a mennybe, a pokolba és a tisztító tűzbe teszi, érvényteleníti Krisztusnak és Pálnak a feltámadás bizonyításáról szóló érvelését.⁴⁷ Tyndale azon a véleményen volt, hogy Isten titka az, hogy mi történik a lélekkel a földi halál után.⁴⁸ Az mindenesetre megjegyzendő, írta Tyndale, hogy a lélek halhatatlanságát csak a pogány filozófusok vallották, akik tagadták a test feltámadását, és hogy a halhatatlan lélek fogalma idegen volt a zsidó gondolkodásmód számára, s csak a hellenista filozófiák hatására jelent meg a keresztény teológiában. Ennek értelmében Tyndale szerint a Biblia halálutáni világról szóló képe, és különösen is Szent Pálnak a gondolatvilága, modern szóhasználattal élve, „monista”, amely csak a teljes embernek, mint a test és lélek egységének a feltámadását teszi lehetővé. Tyndale úgy vélte, hogy a lélek halhatatlanságáról szóló pogány hitet csak a pápa (*sic!*) keverte össze a keresztény tanítással azért, hogy saját magát és az egyházat gazdagítsa a

⁴² Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sigs. I8^v-K1^r (*IWWT* 3 (n. 38), p. 117).

⁴³ “Nay Paul/ thou art vnlernd: goo to master More and lerne a newe waye. We be not most miserable/ though we rise not agayne/ for oure soules goo to heuen assone as we be deed/ and are there in as greate ioye as christ that is rysen agayne” (Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. K1^r (*IWWT* 3 (n. 38), pp. 117-118)).

⁴⁴ “And I maruell that Paul had not comforted the Thessalonians with that doctrine/ if had wist it/ that the soules of their deed had bee in ioye/ as he did with the resurreccion/ that their deed shuld rise agayne” (Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. K1^r (*IWWT* 3 (n. 38), p. 118)).

⁴⁵ “If the soules be in heuen in as greate glorie as the angels aftir youre doctrine/ shewe me what cause shulde be of the resurreccion” (Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. K1^r (*IWWT* 3 (n. 38), p. 118)).

⁴⁶ As quoted by Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. O8^v (*IWWT* 3 (n. 38), p. 181).

⁴⁷ Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. O8^v (*IWWT* 3 (n. 38), p. 181).

⁴⁸ “Moses sayth in Deute./ the secret thynges perteyne vn to the lorde/ and the thynges that be opened pertayne vn to vs/ that we doo all that is written in the boke. Wherfore Sir if we loued the lawes of god and wold occupye our selues to fulfill them/ and wolde on the other syde be meke and lett god alone with his secretes and sofre him to be wiser then we/ we shuld make none article of the faith of this or that” (Tyndale, *An answere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sigs. O8^v-P1^r (*IWWT* 3 (n. 38), p. 182)).

búcsúcédulák, a szentmiseáldozatok és egyéb bibliátlan katolikus gyakorlatok által.⁴⁹ De “az igaz hit a feltámadást vallja, amelynek eljövételére minden órában késznek kell állnunk.”⁵⁰ Tyndale érvelése semmi kétséget nem hagy a felől, hogy szemében a föltámadás és a lélek halhatatlansága egymást kölcsönösen kizáró alternatívák, mert a lélek halál utáni fennmaradása (és a halál utáni egyéni ítélet hite) a test szerinti feltámadást fölöslegessé teszi. Amennyiben ugyan is a választottak már most a mennyben lennének, érvelt Tyndale, akkor már most részesei lennének a mennyei boldogságnak és az angyalokkal együtt élveznék Isten boldogító színe látását. Vajon mi többletet nyújtana ehhez az állapothoz képest a test feltámadása, miért kellene a testnek a lélekkel egyesülnie, kérdezte az angol reformátor.⁵¹

Az Első János leveléhez írt kommentárjában Tyndale megismételte a halál utáni életről szóló, kételkedő álláspontját. Az 1 Jn 2,28-at kommentálva azt írta, hogy a Biblia tanítása szerint minden ember, függetlenül, hogy mikor élt, Krisztus második eljövetelekor nyeri el tettei jutalmát.⁵² De az Írás nem említ semmit sem azzal kapcsolatban, hogy mi történik a lélekkel időközben, csak annyit, hogy az Úrban és a hitükben nyugszanak.⁵³ Hogy „mit tesz velük Isten, az az Ő titka, amely a kincseskamrájába van bezárva,” állította Tyndale, és ezért a hívőnek “türelemmel kell lennie, az Írás szavaiban bízva, hogy az akik hitben távoztak el, pihennek, és nem szabad kutatnia ezt a titkot akárcsak feltámadás órájának a titkát, amelyet Isten saját maga számára tartott fenn.”⁵⁴ Ennek megfelelően, írta Tyndale, mindaz, aki “bármit is állít az elhunytak sora felől, csupán saját elméjének önhitt képzelgéseit terjeszti. Éppen ezért az ilyen tanítás nem lehet része a mi hitünknek.”⁵⁵

Hasonló álláspontra jutott Andreas Karlstadt és Gerhard Westerburg, és a lélekalvás gondolatát számos reform-beállítottágú egyén és heterogén csoport vallotta, akiket kortársaik közös néven anabaptistáknak neveztek. Őket nem csak a katolikusok, de a

⁴⁹ “The hethen philosophoures denyenge that [i.e. the resurrection of the body]/ did put that the soules did euer liue. And the pope ioyneth the spirituall doctrine of christe and the fleshly doctrine of philosophers to gether/ thynges so contrary that they can not agre/ no moare then the spirite and the flesh do in a Christen man. And because the fleshly mynded pope consenteth vn to hethen doctrine/ ther fore he corrupteth the scripture to stablish it” (Tyndale, *An answeere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. O8^v (*IWWT* 3 (n. 38), p. 182)).

⁵⁰ “The true fayth putteth the resurreccion which we be warned to loke fore euery houre” Tyndale, *An answeere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. O8^v, (*IWWT* 3 (n. 38), p. 182).

⁵¹ “And agayne/ if the soules be in heuen/ tell me whi they be not in as good case as the angelles be? And then what cause is there of the resurreccion?” (Tyndale, *An answeere vnto Sir Thomas Mores dialoge* (n. 38), sig. P1^r (*IWWT* 3 (n. 38), p. 182)).

⁵² “A nother thinge is this/ al the scripture makyth mention of the resurrection and commynge agene of Christ: and that al men/ both they that go before/ and they that come after shal then receaue their rewardes to gether/ and we are commaundyd to loke euerye houre for that daye” (Tyndale, *The exposition of the fyrste Epistle of seynt Ihon with a Prologge before it: by W. T.*, [Antwerp, Merten de Keyser], September 1531, sig. E3^f).

⁵³ “And what is done with the soules frome theyr departinge their bodies vnto that daye/ doethe the scripture make no mention/ saue only that they rest in the lorde and in their faith” (Tyndale, *The exposition of the fyrste Epistle of seynt Ihon* (n. 52), sig. E3^f).

⁵⁴ “What God doeth with them is a secret laide vp in the treasury of God [...]ought to be patient/ beinge certified of the scripture that they which die in the faith are at rest/ & ought no moare to serche that secret/ then to serche the houre of the resurrection whiche God hath putt only in his awne power.” Tyndale, *The exposition of the fyrste Epistle of seynt Ihon* (n. 52), sig. E3^f.

⁵⁵ Tyndale, *The exposition of the fyrste Epistle of seynt Ihon* (n. 52), sig. E3^f.

protestáns hatóságok is üldözték, mert kortársaik szemében a közrendet, a társadalmi békét, az erkölcsi rendet és a hitélet stabilitását veszélyeztették. Az 1534-1535-ös münsteri kalandjuk végére már Európa szerte halálbüntetés terhe alatt száműzöttek lettek.

Más protestáns szerzők, mint például Philip Melancthon, Huldrych Zwingli, Martin Bucer, Heinrich Bullinger és Kálvin János írásban támadták az anabaptistákat, és a lélekalvás tanát vallókat. Az ő szemükben ugyanis a *psychosomnolencia* hirdetése egyet jelentett *thnetopsychismus* vallásával, azaz, hogy a lélek megsemmisül a halálban. Ezek a délnémet és svájci reformátorok meg voltak győződve arról, hogy a lélekalvásba vetett hit szükségszerűen erkölcstelenségbe kell, hogy torkoljon, mivel megszünteti a halál utáni jutalom vagy büntetés ígérését. Érveikben azt hangsúlyozták, hogy az anabaptisták nem ismerik a Biblia nyelvhasználatát, amelyben az „alvás” szó a halálra használt eufemisztikus kifejezés. A lélek nem semmisül meg a halálban, hanem a testet elhagyva azonnal ítélet alá esik. Az *In catabaptistarum strophas elenchus* (1531) c. művében például Zwingli Aristotelést és Tertullianust követi, amikor azt írja, hogy a lélek, (amit a görögök *ἐντελέχεια*-nak neveztek) nem képes az alvásra (*dormire*) vagy a meghalásra (*intermori*), minthogy természeténél fogva spirituális, és ezért folyamatosan aktív (*natura incessans operatio aut motus*).⁵⁶ Éppúgy nem tud a lélek meghalni, mint ahogy a nap sem tud sötét lenni, írta Zwingli.⁵⁷ A tapasztalat azt mutatja, magyarázta a svájci teológus, hogy csupán a testünk szunnyad, mert amikor felébredünk, emlékszünk az álmunkra.⁵⁸ A lélek a testből kiszabadulván még kevésbé képes az alvásra, ezért csakis a test szenderül el a halálban, állította Zwingli, és marad alvó állapotban egészen az Ítélet napjáig.⁵⁹ Továbbá az anabaptisták nincsenek tisztában azzal, érvelt tovább Zwingli, hogy a zsidók a ‘resurrectio’ szót nem mindig a test szerinti feltámadásra használták, hanem a köztes állapot megjelölésére is, azaz a léleknek halál utáni folyamatos létezésére, a testből való kiszabadulása és a világ vége közötti állapotra, amely állapotban a lélek sem nem alszik, sem pedig nem halott.⁶⁰ Álláspontja alátámasztására Zwingli a Szentírásból idézett példákat. Józsué 7,12-13 kétszer is használja héber קָיָה igét, amelyet a Vulgata a *surgere* ige alakjaival ad vissza. Mindkét alkalommal a szó az ellenállás, fennmaradás, ill. a megmaradás értelmében

⁵⁶ “Coelestis ergo spiritus, quem nos animam, Gręci ἐντελέχειαν vocant, tam vivax, constans, robusta, tenax ac vigilans substantia est” (Zwingli, Huldrych, *In catabaptistarum strophas Elenchus Huldrici Zuinglij, Tiguri ex aedibus Christophori Froschouer, 1527. Critical edition: Huldreich Zwingli, Huldreich Zwinglis Sämtliche Werke, B. VI/1 (Werke Juli 1527-Juli 1528), ed. E. Egli (Corpus reformatorum, 93), Theologischer Verlag, 1982 [hereafter abbreviated as HZSW VI/1], p. 189).*

⁵⁷ “Unde tam abest, ut dormire possit, quantum a luce aut sole abest, ut obscurum corpus sit. Quocunque solem abigas, splendet ac incendit, id quod *Phaęton* expertus est; sic anima, quocunque detrudas, animat, movet ac impellit, adeo ut corpore devincta dum ipsum, quę eius est inertia, dormit, ipsa tamen non dormiat” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 189).

⁵⁸ “Meminimus enim eorum, quę in somno vidimus. Quanto magis corpore liberata dormire nequit, cum sit substantia ad perpetuam operationem, quę defatigari non potest, concinnata” (HZSW VI/1 (n. 56), pp. 189-190).

⁵⁹ “Dormit ergo corpus, anima nunquam; sed cum corpore liberatur, iam corpus noctem ęternam dormit” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 190).

⁶⁰ “Postremo ignorant catabaptistę resurrectionem mortuorum *Hebręis* non semper accipi pro carnis ista suprema resurrectione, quam olim videbimus, sed interim pro hac, interim vero pro constantia aut perduratiōne animę, qua corpore soluta in vita constat ac durat non somno aut morte depressa, neque enim potest deprimi” (HZSW V VI/1 (n. 56), p. 190).

szerepel, hangsúlyozta svájci bibliamagyarázó.⁶¹ És Jézusnak a szadduceusoknak adott válasza a Mt 22,31-ben azt bizonyítja Zwingli szerint, hogy Ábrahám, Izsák és Jákob élnek, annak ellenére, hogy fizikai értelemben meghaltak. Krisztus válasza azt bizonyította, amit szadduceusok tagadtak, azaz ‘resurrectio’-t, ami itt nem a test szerinti feltámadást, hanem a halál utáni életet jelenti.⁶² A Zsid 11,35-ben is a *resurrectio* szó a halálban a testből kiszabadult lélek életére vonatkozik; a mártírok olyan erős hittel vallották, hogy a ‘resurrectio,’ azaz az ez utáni világ utáni élet jobb élet lesz, elutasították a földi élet megmentését a túlvilági élet reményében.⁶³ Hasonlóképpen, Jézusnak a János 6,40-ben szereplő ígérete úgy értendő, vallotta Zwingli, mint annak az ígérete, hogy Jézus a halálon túl is megőrzi azokat, akik Őbenne bíznak.⁶⁴

Az 1 Kor 15-ben Pálnak a test föltámadásáról szóló értekezése teljesen nyilvánvalóan a lélek halhatatlanságához kapcsolódik, sőt attól közvetlenül függ, írta Zwingli. Hiszen Pál a ‘resurrectio’-ról általános értelemben beszél, és a fejezet elejétől egészen a 35. versig bezárólag a szó nyilvánvalóan nem, vagy nem kizárólagosan a test szerinti feltámadásra vonatkozik, hanem a léleknek a halál utáni feltámadására (is).⁶⁵ Csak ettől a ponttól kezdve beszél Pál egyértelműen és kizárólag a test szerinti feltámadásról. Ennek bizonyítására Zwingli öt érvet sorakoztatott fel. (1) Elsőként a 21-22 versekre utalt, („Mivel egy ember idézte elő a halált, a halottak is egy ember révén nyerik el a ‘resurrectio’-t. Amint ugyanis Ádámban mindenki meghal, úgy Krisztusban mindenki életre is kel”). Teljesen egyértelmű, érvelt a svájci biblikus, hogy itt a ‘resurrectio’ nem csupán a test szerinti feltámadásra vonatkozik, hanem a közvetlen a halált követő életre is: Ádám miatt mindannyian meghalunk, de Krisztus

⁶¹ “*Iehosue* 7. sic loquitur dominus: ‘Non potuerunt filii Israël surgere coram hostibus suis’, et paulo post: ‘Non poteris surgere ante hostes tuos.’ Hic utrobique ponitur ‘surgere’ pro: consistere ac perdurare; nam et Hieronymus ‘stare’ transtulit” (*HZSW* VI/1 (n. 56), p. 190). In the autograph, Zwingli inserted the Hebrew consonantal form לקום and the vocalised form לקום before and after the verb *surgere* (the critical edition erroneously transcribed them as לקום and לקום resp.). He also introduced the Latin *consistere* at the same place.

⁶² “*Mat.* 22. sic loquitur Christus: ‘De resurrectione mortuorum non legistis quod dictum est a deo dicente vobis: «Ego sum deus *Abraham* et deus *Isaac* et deus *Iacob*»? Non est deus mortuorum, sed viventium.’ Qua responsione nihil aliud docet quam vivos esse *Abraham*, *Isaac* et *Iacob*, etiamsi essent mortui, quos Saducei aut prorsus negabant resurgere, hoc est vivere, at saltem catabaptistarum more adserebant dormire. Non enim quadrat responsio *Christi* ad resurrectionem carnis, sed ad hoc, quod *Abraham*, *Isaac* et *Iacob*, etiamsi mortui essent, viverent” (*HZSW* VI/1 (n. 56), p. 190).

⁶³ “*Hebr.* 11. sic loquitur *Paulus*: ‘Alii vero distenti aut crucifixi sunt nullam recipientes redemptionem, ut meliorem invenirent resurrectionem.’ Ecce, ut hic ‘resurrectio’ pro vita animę, quam soluta corpore habitura est, accipitur. Ad hunc sensum: sic vitam istam, quę hanc sequitur, amplexi sunt, ut presentem nollent, etiam cum offeretur, recipere, tam constans enim erat fides, ut certi essent eam, quę sequeretur, meliorem esse” (*HZSW* VI/1 (n. 56), p. 190).

⁶⁴ “Unde et *Christi* verbum, quod *Io.* 6. habetur: ‘Ego resuscitabo eum in novissimo die’ non debet in alium sensum detorqueri quam: ego, dum is moritur, qui me fidit, in vita servabo. Ut vel insinuet: nunquam intermortuos, qui se fidant, vel nunquam non iucundissime pervicturos. Novissimus autem dies isthic non tam est ultimus ille omnium rerum presentis mundi quam postremus cuiusquam dum ex hoc mundo demigrat. Id quod *Io.* 5[24]. facile deprehenditur: ‘In iudicium non venit, sed transiit a morte in vitam’” (*HZSW* VI/1 (n. 56), pp. 190-191).

⁶⁵ “In 1. Cor 15. de resurrectione loquens apostolus hanc, quę pro perduratione et consistentia in vita capitur, tanquam superiorem facit, de qua in genere loquitur, donec ad hunc locum veniat: “Quomodo resurgunt mortui aut quali corpore incedent?” Ibi tandem, quę aliquando ventura est, carnis resurrectionis disputationem ingreditur” (*HZSW* VI,1, p. 191).

által megőriztetünk az életben.⁶⁶ Ezért ígért Krisztus a benne hívőknek, hogy még ha meg is hálnak, élni fognak (John 11,25).⁶⁷ (2) A második érv (a Zwingli szemében) elítélendő halottakért való megkeresztelkedés szokásán alapul (1 kor 15,29). Szerinte ugyanis ez a szokás föltételezi, és következésképpen bizonyítja a léleknek a halálon túli megmaradását.⁶⁸ (3) Zwingli harmadik argumentuma Pálnak a 30-31 versekben foglalt logikája. Ez ugyanis arra enged következtetni a svájci teológus szerint, hogy örök élet azonnal a halált követi, különben Pál bolond lenne magát veszélynek kitenni nap mint nap, amennyiben vagy nem lenne élet vagy csupán alvás következne e földi élet után.⁶⁹ (4) A negyedik bizonyítékot a 32-33 versek szolgáltatták. Itt Pál elítélőleg idézi a korinthusiakat: „együnk, igyunk, mert holnap úgyis meghalunk”, azután hozzáteszi: „a gonosz beszéd megrontja a jó erkölcsöt.” De Zwingli számára teljesen világos, hogy éppen az anabaptisták lélekalvása-tana és az ő istenkáromló tanításuk, hogy egykoron még Sátán is üdvözülni fog, az, ami a társadalmi rendet rombolja, és a bűnözést bátorítja, mert az ilyen tanítások megszüntetik az evilági gonosz tettekért járó, hálál utáni büntetéstől való félelmet.⁷⁰ (5) Zwingli utolsó érve a 34. versből származik. Itt Pál arra szólítja fel a korinthusi hívőket, hogy ébredjenek fel, és térjenek magukhoz bolondságukból: ἐκνήψατε δικαίως. Pál igen nagy találékonysággal használja itt a „felébredni” igét, írta Zwingli, mert az anabaptisták, akik tudatlanságuk álmától szenvednek, úgy vélik, hogy a lelkek alszanak a halál után, csakúgy, ahogyan a farkas is magából kiindulva úgy véli, hogy minden állat nyers hússal él.⁷¹ És amikor ezek a magukat tudósnak képzelő alakok saját magukról azt gondolják, hogy ébren vannak, Pál helyénvalóan szólítja fel őket, hogy ébredjenek fel, mert míg ők úgy vélik, hogy ébren vannak és igazuk van, addig igazából álmok

⁶⁶ “Vides, ut istud: ‘Ex homine mors et ex homine resurrectione mortuorum; nam sicut in *Adam* omnes moriuntur, sic et in *Christo* omnes vitę restituuntur’ non solum ad carnis resurrectionem pertinet, sed ad istam vitam, quę hanc protinus sequitur. Per *Adam* enim moriuntur, sed per *Christum* in vita servamur” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 191).

⁶⁷ HZSW VI/1 (n. 56), p. 191.

⁶⁸ HZSW VI/1 (n. 56), pp. 191-192. The custom also serves as an argument for infant baptism for Zwingli.

⁶⁹ “Tertio istud considera, quod iungit: ‘et nos cuius causa in horam periclitamur?’, ‘quotidie morior’ etc.; huc enim et istud pertinet. Vult enim *Paulus*, si aut nulla vita istam sequitur aut somnus plus quam *Epimenideus*, stultus essem quotidie discrimen omne subiens. Sed longe aliter habet res; hanc vitam ęterna e vestigio sequitur, nam alioqui huiusmodi periculis me haud temere exponerem” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 192). Zwingli refers to the philosopher-poet Epimenides of Knossos (6th century BC). Reportedly, he fell asleep for fifty-seven years in a cave. When he woke up, he possessed the gift of prophecy. His poem *Cretica* (Κρητικá) is quoted twice in the New Testament (Tit 1,12 and Acts 17,28). See: F. JACOBY, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, vol. 3B, Leiden, Brill, 1999, 457 F 18-20; J.L. DE BELDER, *Epimenides’ ontwaken en andere gedichten*, Brussel, Manteau, 1943; E.R. DODDS, *The Greek and the Irrational*, Berkeley, Los Angeles & London, Cambridge University Press, 1951, pp. 141-146; G. HERMAN, *Nikias, Epimenides, and the Question of Omissions in Thucydides*, in *Classical Quarterly* 39 (1989), pp. 83-93.

⁷⁰ “Quarto, quod ait: ‘Edamus’ etc. et ‘corrumpunt mores sanctos commercia prava’ etiam huc pertinet. Nihil enim ęque mores corrumpit atque docere animos intermori, aut, ut nunc catabaptistę blasphemant, dormire usque ad posstratum diem ac deinde adserunt et dęmonem et omnes salvari. Quę igitur poena perfidos ac sceleratos manet? Quę corruptio non tam large seuqueretur, si isti solummodo negarent carnem revicturam” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 192).

⁷¹ “Quinto ista quoque consideres: ἐκνήψατε δικαίως, hoc est: evigilate recte. Resipiunt enim hęc verba *Paulinam* acrimoniam. Cum enim isti somno ignorantię pressi putarent, quod lupus, qui omnia credit animalia crudis vesci, eo quod ipse vescitur, animas dormire ‘evigilate’ ait” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 192).

álmait alusszák, és álmodozva álmodoznak az alvásról.⁷² Zwingli tehát arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az apostol a fejezet elején a lélek halál utáni létéről ír, és csak a második felében használja Pál a ‘resurrectio’ szót a test feltámadására.⁷³

Bertholomäus Westheimer és Bruno Brunfels praktikus kiadványai és más hasonló művek, amelyek egy teológiailag kevésbé képzett célközönség számára íródtak, mint a görög és héber idézetekkel teli komplex teológiai iratok nagyban hozzájárultak ezen érvelésnek a széleskörű népszerűsítésében protestáns berkeken belül.⁷⁴ Nem meglepő tehát, hogy a lélekalvás gondolatát a legtöbb keresztény közösség elvetette, és a lélek halhatatlanságába vetett hit lett az uralkodó felfogás. Egy érdekes epizód a lélekalvás tanának ebben a protestáns dogmatörténeti fejlődésében a Tyndale 1534-1535-ös Újszövetség-fordításának antwerpeni megjelenése. George Joye, angol protestáns bibliafordító, aki Catherine van Ruremond nyomdász és könyvkiadó számára mindkét kiadásnak elvégezte a korrektúráját, huszonkét helyen kijavította Tyndale eredeti “resurreccion” (azaz föltámadás) szavát “the lyfe after this” (túlvilági élet) vagy valami hasonló kifejezésre, amely a léleknek a halál utáni, de még a feltámadás előtti köztes állapotára utalt, és nem a test szerinti feltámadásra. Alighanem nem meglepő, hogy azok a helyek, ahol Joye a fenti értelemben változtatott Tyndale fordításán mind Zwingli egzegézisének a konkrét adoptálása volt: a Mk 12,18-27 *par.* és az ApCsel 23–24 ben szereplő szadduceusok hitéhez kötődő részletek, a Jn 5,29 illetve a Zsid. 11,35. Figyelemre méltó azonban, hogy Joye elvetette Zwinglinek az 1 Kor 15-re vonatkozó értelmezését, és ott a fejezetben végig mindenütt megtartotta a “resurreccion” szót.

Végezetül érdemes megfigyelni, hogy bár Luther, Tyndale és az anabaptisták mind ugyanazt a tanítást vallották, amit ellenfeleik egyszerűen „lélekalvás”-ként emlegettek, az az út, amin eljutottak erre a tanításra esetenként különbözött. Luther hite biblikus tanulmányainak és a fontosabb bibliai helyek egzegézisének az

⁷² “Cum autem propter acumen sibi doctuli viderentur ac ideo minime dormire, recte ait: ‘evigilate’; putatis enim vos vigilare et rem acu tetigisse, quum somniculose de somne somnietis” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 192). Zwingli’s description of his adversaries is not particularly charming. He calls the arguments advanced by the Anabaptists “foolish, impious and absurd,” which lack any substantial backing from Scripture, and which he seeks to refute with the help of God. “Stulta igitur, impia et absurda, quæ docent, adsignatis paucis scripturæ locis (sed talibus, ut eis tota catabaptistarum caterva non possit resistere) convellemus σὺν τῷ θεῷ” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 188). Cf. “Stultus stulta loquitur” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 194). The Anabaptists are oppressed not so much by sleep as by wickedness, and teach whatever occurs to them. “Et videbis catabaptistas non tam somno quam nequicia depressos tradere, quicquid inciderit” (HZSW VI/1 (n. 56), p. 193).

⁷³ “Post hæc sequentia quoque expende, lector, et ubi videris in genere primum loqui apostolum de animæ post hanc vitam vita, ac deinde ad carnis resurrectionem descendere, huc redi” (HZSW VI/1 (n. 56), pp. 191-192).

⁷⁴ Bartholomäus Westheimer, *Collectanea Troporum Commvnm Bibliorum, non æstimandis sudoribus recognita & locupletata, summa tum diligentia, tum iudicio, ex sacrorum Patrum scriptis, excerpta. Barptolomæo Vesthemero collectore*, Basileæ, apud Thomam Volfium, M.D XXXIII. Mense Martio. An earlier version was published with the title: *Tropi insigniores Veteris atque Novi Testamenti, summa*, Basel, 1527. Otto Brunfels, *Pandectarum Veteris et Noui Testamenti, Libri. XII. Othonis Brunfelsii*, Argentorati, apud Ioannem Schottum, 1527. Reprints e.g. in 1528 and in 1529 (Strasbourg), in 1530 (Strasbourg?), in 1543 (Basileæ, Barptolemaeus Westhemerus), in 1551 and in 1557 (Basileæ, Nicolaus Brylingerus) in 1563 (Basileæ, Iacob Hertel). In German translation: *Pandect Büchlin Beylauffig aller Sprüch beyder Testament usszugt, in Titel zerlegt, und XII Büchlin verwasßt*, Straßburg: bey Hans Schotten zum Thyergarten, 1528. Rerpint e.g. in 1532 (Straßburg, bey Hans Schotten), in 1559 (Augsburg, Othmar).

eredményeképpen született. Tyndale-nek a zsidó, lényegében monista ember- és világmépének a kialakítása a filozófia (amit ő Római Katolikus Egyházhhoz kötött) mély megvetésére valamint az ő bibliaismeretére és „érző hitére” alapozódott. Ezen álláspontjával négy századdal megelőzte Oscar Culmannt és egyéb modern egzegétákat, akik a huszadik század során hasonló felismerésre jutottak. A tizenhatodik század teológiája túlságosan is (neo-)platonista és skolasztikus befolyás alatt állt ahhoz, hogy egy ilyen ötletet elfogadjon. Ez, legalább részben megmagyarázza, hogy Tyndale-nek a monista biblikus emberképről szóló fölvetését a korabeli kereszténység nagy része elutasítással fogadta.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, azon álláspontok között húzódó demarkációs vonal, amelyeket ma monistaként (lélekalvás) vagy dualistaként (‘köztes állapot’) jellemzünk, lényegében nem a felekezetek között húzódott. Protestánsok saját maguk között is ellentétes véleményt vallottak ebben a kérdésben, gyakran még más hittételek tekintetében többé-kevésbé egységes csoportokon belül is. Ezen hitletéteménnyel kapcsolatban Tyndale és Joye teológiai álláspontja vagy Luther és Melanchthon véleménye radikálisan ellentétes volt, és sok mai európai vagy észak-amerikai lutheránus gyülekezetben folytak heves viták a lélekalvás illetve lélek hallhatatlansága kérdésében a századok során, egészen a legújabb időkig. A kérdés végső soron a teológiai antropológia kérdéskörébe tartozik.

Gergely Juhász

Faculty of Theology, K.U.Leuven
Sint-Michielsstraat 6
B-3000 Leuven, Belgium